

ОЦІНКА РИЗИКУ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ЗЛОЧИННИХ ДОХОДІВ СУБ'ЄКТІВ ПЕРВИННОГО ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ

(Представлено д.е.н., проф. Петруком О.М.)

Досліджено особливості оцінки ризиків легалізації незаконних доходів суб'єктів первинного фінансового моніторингу. Автором обрунтована необхідність та важливість визначення рівня ризику легалізації злочинних доходів суб'єктів первинного фінансового моніторингу, оскільки вони можуть як безпосередньо проводити фінансові операції з легалізації незаконних доходів, так і сприяти їх проведенню. Розроблено бальну методику визначення рівня ризику легалізації злочинних доходів комерційного банку, що характеризується такими перевагами, порівняно з існуючими: дає достатньо достовірну оцінку, поєднує врахування кількісних та якісних показників, є простою і зручною для використання. Розроблена бальна методика визначення рівня ризику може бути використана як комерційним банком з метою визначення ефективності системи управління ризиками легалізації незаконних доходів чи для потреб визначення комплексного ризику легалізації незаконних доходів конкретної фінансової операції, так і Національним банком України з метою визначення періодичності перевірок комерційного банку з питань фінансового моніторингу.

Ключові слова: фінансовий моніторинг; суб'єкт первинного фінансового моніторингу; фінансова операція; ризик легалізації злочинних доходів.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток світової фінансової системи, поява фінансових інновацій та вдосконалення технологій проведення фінансових операцій не лише забезпечують комфортне та швидке обслуговування клієнтів фінансово-кредитних установ, але й все більшою мірою сприяють тінізації економіки та легалізації доходів, отриманих незаконним шляхом. У зв'язку з цим, проблема відмивання коштів набуває глобальних масштабів. Міжнародне співтовариство з метою мінімізації негативних наслідків відмивання брудних коштів і фінансування тероризму щорічно розробляє й удосконалює стандарти, методичні рекомендації щодо організації нагляду та контролю у сфері протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, яка отримала назву фінансовий моніторинг. Останні розробки світової спільноти у сфері протидії легалізації злочинних доходів пов'язані з системою оцінювання ризиків легалізації злочинних доходів. Окремі рекомендації щодо оцінки ризиків легалізації кримінальних доходів знайшли відображення й у національному законодавстві. На сьогодні оцінка ризику легалізації злочинних доходів здійснюється за такими критеріями, як: ризик клієнта, ризик країни, ризик продукту (товару, фінансової операції чи послуги). Однак не враховуються ризики суб'єкта первинного фінансового моніторингу (СПФМ), що може допустити відмивання злочинних доходів як внаслідок внутрішньої недосконалої системи управління ризиками легалізації, так і участі СПФМ у відмиванні коштів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання фінансового моніторингу вивчали у своїх працях такі вітчизняні науковці, як: О.О. Балануца, В.М. Берізко, О.Д. Василик, С.В. Васильчак, О.О. Глущенко, І.І. Д'яконова, О.А. Єрмоленко, О.О. Куришко, Н.М. Лисьонкова та інші. Науковці розглядають окремо ризики клієнтів та управління ризиками використання послуг суб'єктів первинного фінансового моніторингу. Однак на сьогодні не розроблено методики оцінювання комплексного ризику конкретної фінансової операції з урахуванням як стандартних категорій ризику легалізації доходів, так і ризику участі (сприяння, використання послуг) суб'єкта первинного фінансового моніторингу у відмиванні злочинних доходів. Крім того, важливо приділити окремо увагу методології оцінки ризику легалізації злочинних доходів суб'єкта первинного фінансового моніторингу, оскільки саме на підставі такої оцінки контролюючим органам буде зручно розробляти плани перевірок СПФМ з питань дотримання законодавства у сфері протидії легалізації злочинних доходів та фінансування тероризму.

Мета дослідження полягає у розробці методики оцінки рівня ризику легалізації злочинних доходів суб'єктів первинного фінансового моніторингу та врахування її до методики оцінки комплексного ризику конкретної фінансової операції.

Викладення основного матеріалу. Фінансовий моніторинг є специфічною формою фінансового контролю, ефективність якого визначається не кількістю виявлених порушень, а кількістю упереджених фінансових зловживань. Зупинити та попередити незаконну фінансову діяльність можна шляхом проведення контрольних та перевірочних заходів до моменту або під час здійснення фінансової операції. Однак детальна перевірка кожної фінансової операції неможлива, оскільки це потребує великих затрат часу, трудових та фінансових ресурсів. Тому на сьогодні найбільш об'рунтованим та ефективним є ризико-орієнтований підхід до відбору підозрілих фінансових операцій. Більшість фінансових операцій, які обслуговують зовнішньоекономічну діяльність, здійснюються комерційними банками. Крім того, послуги комерційних банків найчастіше намагаються використати з метою легалізації злочинних доходів, про що свідчать статистичні дані. Так, за підсумками 2014 року, Держфінмоніторингом взято на облік 1 287 496 повідомлень про фінансові операції, що на 31,09 % більше, ніж у 2013 році. Із загальної кількості повідомлень про фінансові операції протягом 2014 року 97,16 % (1 260 508 повідомлень) було отримано від банківських установ [6, с. 11–12].

Таким чином, комерційні банки мають особливу увагу приділяти питанням удосконалення системи управління ризиками легалізації злочинних доходів. Чинним законодавством встановлено, що оцінка ризиків легалізації злочинних доходів здійснюється на підставі двох основних показників: ризик клієнта, оцінка якого здійснюється при встановленні ділових відносин та переглядається не рідше одного разу на рік, та ризик використання послуг комерційного банку з метою легалізації злочинних доходів, що проводиться раз у квартал на рівні банку та у розрізі всіх його підрозділів.

Встановлення рівня ризику клієнта здійснюється з урахуванням таких основних складових ризику: ризику за типом клієнта, ризику послуги, яку клієнт отримує від банку, та географічного ризику.

Деталізація критеріїв за типом клієнта, за географічним розташуванням країни реєстрації клієнта і його контрагента, а також за видом товарів та послуг має здійснюватися з урахуванням рекомендацій FATF та положень чинного законодавства.

Зокрема, оцінювання ризику за типом клієнта здійснюється за такими критеріями, якщо клієнт:

- є публічним діячем або пов'язаною з ним особою;
- є клієнтом, щодо якого існують сумніви у достовірності поданих ним документів або раніше наданих ідентифікаційних даних;
- надає неправдиві ідентифікаційні дані;
- не надає суб'єкту відомостей, що передбачені законодавством та відповідними внутрішніми документами суб'єкта;
- не відповідає вимогам до рейтингів фінансової надійності (стійкості) страховиків та перестраховиків-нерезидентів, що встановлюються Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України;
- є неприбутковою або благодійною організацією (крім благодійних організацій, що діють під егідою міжнародних організацій);
- надає послуги з обміну валют та/або переказу грошових коштів (крім банківських установ);
- є суб'єктом господарювання, що проводить лотереї та азартні ігри, у тому числі казино, електронне (віртуальне) казино;
- має структуру, що ускладнює процес ідентифікації справжнього власника чи вигодоодержувача;
- є акціонерним товариством, що здійснило випуск акцій на пред'явника;
- є іноземним підприємством, контроль та керівництво яким здійснюються за довіреністю;
- є підприємством, про яке з надійних джерел відомо, що воно не знаходиться за місцем державної реєстрації, не надає передбачену законодавством звітність та вартість його чистих активів є меншою від статутного капіталу [3].

Крім того, банк присвоює клієнту високий рівень ризику у разі встановлення:

- негативного рівня репутації клієнта – у день встановлення цього рівня;

- факту невідповідності фінансової(их) операції(ій) фінансовому стану та/або змісту діяльності клієнта – у день реєстрації таких фінансових операцій у реєстрі фінансових операцій;

- неможливості з'ясування факту відповідності/невідповідності фінансової(их) операції(ій) фінансовому стану; з'ясування сутності і мети фінансової(их) операції(ій) за результатами вжитих заходів – не пізніше останнього робочого дня по закінченню строку у два місяці;

- виникнення сумнівів у достовірності чи повноті наданої інформації клієнта, у тому числі на період поглибленої перевірки такого клієнта, – у день виникнення таких сумнівів та/або надання клієнтом такої інформації [5].

Додаткові критерії встановлення високого рівня ризику клієнту визначені ЗУ «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення». Зокрема, комерційний банк зобов'язаний встановити високий рівень ризику щодо таких клієнтів:

- клієнтів, місцем проживання (перебування, реєстрації) яких є держава, у якій не застосовуються або застосовуються недостатньою мірою рекомендації Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) та інших міжнародних організацій, що провадять діяльність у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму;

- іноземних фінансових установ (крім фінансових установ, що зареєстровані в державах-членах Європейського Союзу, державах-членах Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей), з якими встановлюються кореспондентські відносини;

- національних, іноземних публічних діячів та діячів, які виконують політичні функції в міжнародних організаціях, або пов'язаних з ними осіб, факт належності до яких клієнта або особи, яка діє від їх імені, встановлений суб'єктом первинного фінансового моніторингу;

- клієнтів, які внесені до переліку осіб, пов'язаних з провадженням терористичної діяльності, або щодо яких застосовано міжнародні санкції [2].

Оцінювання ризику за географічним розташуванням країни реєстрації клієнта або установи здійснюється що клієнта або установи, країна походження та/або реєстрації яких, країна надходження чи переказу коштів яким (якими), країна розташування банку контрагента яких, країна походження, реєстрації контрагента яких є країною, про яку з надійних джерел відомо, що вона:

- не виконує або неналежним чином виконує рекомендації міжнародних, міжурядових організацій, що задіяні у сфері боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму;

- зарахована КМУ до переліку офшорних зон;

- підтримує міжнародну терористичну діяльність [3].

Крім того, чинним законодавством встановлено ряд критеріїв оцінки рівня ризику за видом товарів і послуг.

Банки самостійно розробляють методика оцінки ризику клієнтів. Однак чинне законодавство встановлює до її розробки певні обмеження. Зокрема, вище описано випадки, в яких клієнту встановлюється високий рівень ризику. Крім того, банк не має права встановити низький рівень ризику за наявності хоча б одного критерію з перерахованих вище груп ризику.

На нашу думку, запропонованих рекомендацій недостатньо для встановлення адекватного рівня ризику легалізації, крім того, самі рекомендації не позбавлені певних недоліків. Зокрема, встановлення рівня ризику легалізації здійснюється щодо клієнта, який встановлює ділові стосунки з банком і переглядається лише раз на рік. Таким чином, клієнти, які не встановлюють тривалі ділові стосунки або ж проходять просту ідентифікацію особи, можуть бути неадекватно оцінені з позиції ризику легалізації незаконних доходів. Крім того, якщо операція не підлягає обов'язковому моніторингу, ризик легалізації злочинних доходів не буде підвищуватися до наступної переоцінки ризику клієнта. Вагомим недоліком рекомендацій є те, що вони не враховують толерантність самого банку (та інших СПФМ) щодо легалізації незаконних доходів. Адже суб'єкти первинного фінансового моніторингу, зокрема комерційні банки, мають право проводити ряд операцій, у тому числі, що належать до зовнішньоекономічної діяльності від свого імені, а не за дорученням клієнтів. Таким чином, у світовій практиці зустрічаються банки-оболонки, безпосередньою метою створення яких є відмивання незаконних доходів.

Крім того, зважаючи на те, що рівень ризику використання послуг банку з метою легалізації незаконних доходів встановлюється самим банком, високий рівень якого є підставою для включення банку до плану проведення виїзних перевірок НБУ з питань фінансового моніторингу навіть у випадку, якщо не минув термін у три роки від попередньої перевірки. Тому комерційні банки будуть свідомо розробляти такі методики оцінки рівня ризику використання власних послуг, які даватимуть найнижчий результат рівня ризику.

Варто також звернути увагу на саме визначення поняття «ризик» у контексті фінансового моніторингу, що запропоноване чинним законодавством. Зокрема, ЗУ «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» трактує ризики як «... небезпеку (загрозу, уразливі місця) для суб'єктів первинного фінансового моніторингу бути використаними з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму або фінансування розповсюдження зброї масового знищення під час надання ними послуг відповідно до характеру їх діяльності» [2]. Таке трактування саме по собі виключає можливість здійснення порушень банками та іншими СПФМ законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення. Хоча на практиці такі випадки існують, крім того, законодавством встановлені штрафні санкції та інші види покарання за порушення норм законодавства у сфері протидії легалізації злочинних доходів. Таким чином, під ризиком легалізації незаконних доходів комерційним банком пропонуємо розуміти ймовірність здійснення (сприяння здійсненню) діяльності з легалізації злочинних доходів, фінансування тероризму або фінансування розповсюдження зброї масового знищення внаслідок недосконалої системи управління ризиками банку або використання послуг банку його клієнтами з такою метою. Запропоноване визначення на відміну від чинного дає можливість враховувати не лише ризик легалізації злочинних доходів клієнтів, а й ризики легалізації злочинних доходів самого банку, які можуть виникати внаслідок недосконалої системи управління ризиками, так і внаслідок свідомих дій працівників, керівників чи власників банку.

На нашу думку, більш ефективним може стати підхід до оцінки ризиків легалізації незаконних доходів, що базується на оцінці комплексного ризику конкретної фінансової операції з урахуванням таких критеріїв, як: ризик клієнта; ризик контрагента (країни контрагента); ризик суб'єкта первинного фінансового моніторингу; ризик фінансової операції.

У попередніх дослідженнях запропоновано порядок розрахунку ризику легалізації злочинних доходів фінансової операції та об'єднано значення питомої ваги кожної групи критеріїв, що прийняті до розрахунку [7]. Рівень комплексного ризику конкретної фінансової операції (яка належить до/супроводжує зовнішньоекономічну діяльність) запропоновано розраховувати за формулою середньозваженого значення визначених ризиків:

$$R_k = 0,5 \times R_{кл} + 0,15 \times R_{контр} + 0,15 \times R_{фл} + 0,2 \times R_{спфм} \quad (1),$$

де R_k – рівень комплексного ризику відмивання злочинних доходів фінансової операції; $R_{кл}$ – рівень ризику клієнта; $R_{контр}$ – рівень ризику контрагента (країни контрагента); $R_{фл}$ – рівень ризику фінансової послуги (операції); $R_{спфм}$ – рівень ризику суб'єкта первинного фінансового моніторингу.

Застосування запропонованої формули можливе у випадку отримання числових значень рівнів ризику клієнта, його контрагента (країни контрагента), фінансової послуги, суб'єкта первинного фінансового моніторингу. За результатами розрахунку комплексного рівня ризику фінансової операції запропоновано використовувати такі значення рівнів ризику (табл. 1).

Таблиця 1

Визначення рівня ризику легалізації незаконних доходів фінансової операції залежно від значення показника комплексного рівня ризику

Значення показника комплексного рівня ризику фінансової операції	Рівень ризику легалізації злочинних доходів
0–0,35	Низький
0,36–0,60	Середній
0,61–0,89	Високий
0,90–1,00	Дуже високий

Зважаючи на те, що оцінку ризику суб'єкта первинного фінансового моніторингу буде здійснювати сам СПФМ, доцільно буде запровадити стандартний рівень ризику таких суб'єктів. Стандартний ризик суб'єкта первинного фінансового моніторингу встановлюватиметься Держфінмоніторингом на поточний рік на підставі опрацювання статистичних даних за попередній рік щодо того, наскільки часто послуги того чи іншого виду СПФМ намагалися використати з метою легалізації доходів. Урахування стандартного рівня ризику суб'єктами первинного фінансового моніторингу дозволить не занижувати сукупний ризик конкретної установи за власними розрахунками. На нашу думку, стандартний рівень ризику суб'єкта первинного фінансового моніторингу має бути відмінним від 0, але не перевищувати максимальний показник низького рівня ризику, що дозволить брати до уваги ризику, які притаманні конкретній установі. Зокрема, зважаючи на кількість поданих повідомлень за підсумками 2014 року, суб'єктам первинного фінансового моніторингу можна встановити такі стандартні рівні ризику (табл. 2):

Таблиця 2

Стандартний рівень ризику СПФМ залежно від кількості повідомлень, що надіслані Держфінмоніторингу у 2014 році

Тип установи	Кількість повідомлень	Стандартний рівень ризику СПФМ
Банківські установи	1 260 508	Високий
Страхові установи	28 831	
Інші суб'єкти господарювання, які надають фінансові послуги	1 680	Середній
Професійні учасники фондового ринку	5 357	
Суб'єкти господарювання, які проводять лотереї	258	
Нотаріуси	29	Низький
Інші суб'єкти первинного фінансового моніторингу	30	

Примітка: розраховано за [6, с. 11–12]

Вітчизняні науковці пропонують декілька підходів до визначення рівня ризику використання послуг банку його клієнтами з метою легалізації злочинних доходів. Так О.В. Черевко пропонує ризик використання послуг банку його клієнтами з метою легалізації незаконних доходів визначати на основі показників кількості клієнтів з високим рівнем ризику та частотою користування ними однією послугою банку. Запропонована ним методика визначення рівня ризику банку полягає в наступному.

В процесі проведення оцінки ризику в банку критерієм є 75 % і більше клієнтів з високим рівнем ризику. На підставі проведеного узагальнення вхідних даних та з урахуванням кожного клієнта в категорії клієнтів залежно від рівнів ризиків визначається перелік послуг, якими користується найбільша (75 % і більше) кількість клієнтів з високим рівнем ризику. Визначення такого переліку послуг, здійснюється шляхом співвідношення кількості клієнтів, які користуються однотипною послугою, до загальної кількості клієнтів з високим рівнем ризику. Якщо за результатами аналізу ризику використання послуг банку для легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, кількість клієнтів з високим рівнем ризику, яка користується однотипною послугою становить 75 % і більше від загальної кількості клієнтів з високим рівнем ризику, то ризик вважається високим і працівники управління фінансового моніторингу банку мають визначати заходи (порядок та строки їх проведення), спрямовані на зниження рівня ризику до прийняттого. В іншому випадку рівень ризику вважається прийнятним і не потребує вживання додаткових заходів щодо його зниження [8, с. 19–20].

Розглянута методика є достатньо простою та зручною у користуванні, однак не позбавлена певних недоліків. Зокрема, викликає сумніви об'єктивність і достовірність даної методики. Так, однією із найпоширеніших послуг є розрахунково-касове обслуговування, тому більшість клієнтів, у тому числі з високим ризиком легалізації, будуть її використовувати, однак це не є свідченням високого ризику банку бути використаним з метою легалізації доходів. Крім того,

оскільки переоцінка ризику клієнта може здійснюватись один раз на рік, то оцінка ризику банку, що використовується у процесах легалізації незаконних доходів буде фактично коригуватися раз на рік, хоча законодавством встановлено, що такий ризик має розраховуватися раз у квартал. Тому очевидним є те, що методика визначення ризику використання послуг банку для легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, не має на пряму залежати від ризиків клієнтів. Крім того, рекомендаціями FATF при оцінці ризиків легалізації незаконних доходів запропоновано виділяти чотири рівні ризику: низький, середній, високий, дуже високий (неприйнятний), які теж не враховані в запропонованій методиці.

Достатньо об'єктивною є методика експрес-оцінки внутрішньобанківських ризиків використання послуг банків або їх структурних одиниць для відмивання кримінальних доходів, що запропонована колективом науковців під керівництвом О.М. Бережного, що базується на основі бінарних показників кількісної оцінки, на основі якої можна провести якісний аналіз фінансових операцій. Проведення методики даної експрес-оцінки передбачає здійснення поетапного аналізу статистичної звітності банків, яка подається до НБУ. На першому етапі визначається набір показників діяльності банків, що можуть сигналізувати про потенційне використання послуг останніх для відмивання кримінальних доходів або фінансування тероризму (авторами запропоновано 20 базових показників). На другому етапі відбувається оцінка допустимих (граничних) значень для виявлених значущих характеристик (формування «коридору» допустимих значень нормативів). На третьому етапі здійснюється формування бінарних показників, які насамперед залежать від отриманих раніше граничних величин: якщо значення фінансового показника належить до «коридору» допустимих значень, відповідний бінарний показник приймає значення «0», а в протилежному випадку – «1». На четвертому етапі розраховується сума бінарних показників для кожного банку, які отримали значення «1». Саме отримана сума бінарних показників і є експрес-оцінкою внутрішньобанківських ризиків щодо легалізації кримінальних доходів або фінансування тероризму [1, с. 63–97].

Запропонована методика експрес-оцінки внутрішньобанківських ризиків використання послуг банків або їх структурних одиниць для відмивання кримінальних доходів має низку переваг, зокрема: об'єктивність, оскільки ризики всіх банків будуть оцінюватися на підставі складених ними статистичних звітів; поєднання кількісних та якісних, абсолютних та відносних показників для оцінки, можливість розробки програмного забезпечення та автоматизації проведення такої оцінки. Водночас, методика експрес-оцінки внутрішньобанківських ризиків використання послуг банків або їх структурних одиниць для відмивання кримінальних доходів, розроблена колективом науковців під керівництвом О.М. Бережного, не позбавлена недоліків. Зокрема, викликає сумніви адекватність встановлених «коридорів» коливань допустимих значень фінансових показників для банків, що різняться за розмірами. Автори пропонують згладити цей недолік за рахунок встановлення різних «коридорів» коливань для різних груп банків. Однак навіть така пропозиція розрахунку не завжди буде відображати достовірний рівень ризику. Наприклад, банк, який тільки відкрився або ж є невеликим за обсягом активів і капіталу, може проводити більше готівкових та валютообмінних операцій, ніж великий банк, якщо він має більш розгалужену систему відділень (терміналів, банкоматів). Крім того, інколи на обсяги і кількість готівкових та валютообмінних операцій (найбільш ризикових з позиції відмивання незаконних доходів) впливають зовнішні фактори: чутки про неплатоспроможність банку, коливання валютних курсів тощо, що спричинятиме вихід розрахованих фінансових показників за межі встановленого «коридору», навіть якщо внутрішня система управління ризиками організована на високому рівні. До того ж, самі вчені визнають методику експрес-оцінки внутрішньобанківських ризиків використання послуг банків або їх структурних одиниць для відмивання кримінальних доходів недосконалою та пропонують удосконалити її на основі використання теореми Байєса.

Байєсовський аналіз як методика оцінки ризиків використання послуг банків для легалізації кримінальних доходів або фінансування тероризму базується на використанні теореми Байєса, що полягає в розрахунку ймовірності справедливості гіпотези в умовах, коли на основі спостережень відома лише деяка частина інформації про подію. Іншими словами, за теоремою Байєса можна більш точно перерахувати ймовірність, беручи до уваги як вже відому інформацію, так і дані нових спостережень. Отже, при байєсовському підході робиться спроба

простежити за тим, як апіорні очікування деякого явища можуть уточнюватися та як дані, що спостерігаються, можуть бути інтегровані з такими апіорними передбаченнями для досягнення удосконалених апостеріорних очікувань явища [8, с. 100]. Однак ми зауважили, що недоліки методики експрес-оцінки внутрішньобанківських ризиків використання послуг банків або їх структурних одиниць для відмивання кримінальних доходів полягають не лише в недосконалості (неточності) розрахунків, а й у відборі кількісних показників та встановленні «коридорів» їх коливань.

На нашу думку, найбільш придатною для розрахунку рівня ризику легалізації незаконних доходів комерційним банком є методика, що базується на бальному методі оцінки ризику, оскільки при розробці такої методики можна враховувати як якісні, так і кількісні показники. Крім того, бальний метод визначення ризику легалізації незаконних доходів комерційного банку не потребує встановлення коридорів для обраних показників. При визначенні критеріїв ризику легалізації незаконних доходів комерційного банку варто враховувати як внутрішні ризики (пов'язані з власниками, управлінським та виконавчим персоналом, організацією системи управління ризиками), так і зовнішні (клієнти з високим рівнем ризику, організація системи управління ризиками легалізації злочинних доходів на рівні уповноваженого органу).

Зважаючи на методичні рекомендації Держфінмоніторингу щодо управління ризиками банку, які пов'язані з персоналом, варто зазначити, що визначення ризиків банку у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму, пов'язаних з персоналом, полягає у виявленні подій (ознак), що пов'язані зі зміною кадрового складу банку, некомпетентністю або невідповідністю персоналу встановленим вимогам, що полягають у діях або бездіяльності персоналу у зазначеній сфері, та які можуть негативно впливати (прямо або не прямо) на репутацію, фінансовий стан банку. Тому, при визначенні та оцінці ризиків, варто вирізняти їх такі групи, з урахуванням окремих особливостей виникнення:

а) кваліфікаційні – ризики, що пов'язані з вчиненням персоналом ненавмисних порушень вимог законодавства та нормативно-правових актів у зв'язку з відсутністю належної кваліфікації фахівців, зокрема: професійна невідповідність (неналежне виконання своїх функцій за відсутністю достатньої кваліфікації, відповідної освіти, досвіду);

б) репутаційні – ризики, що пов'язані із вчиненням персоналом навмисних порушень вимог законодавства, зокрема: безпосередня участь працівників банку у легалізації (відмиванні) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванні тероризму (консультування злочинців, побудова схем проведення операцій з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, здійснення, забезпечення здійснення таких операцій у визначеній сфері); шахрайство на робочому місці, навмисне порушення норм законодавства та ухилення від виконання вимог внутрішньобанківських нормативних документів; розголошення інформації (попередження інших осіб про відправлення Держфінмоніторингу України інформації про здійснені ними фінансові операції, про отримання запиту щодо операцій, які стали об'єктом фінансового моніторингу та інше);

в) організаційні (управлінські) – ризики, що пов'язані з недоліками організаційної структури установи банку, недосконалою системою доведення повноважень до персоналу, зокрема: нечіткий розподіл функцій та встановленої відповідальності між персоналом; недоліки (прогалини) побудови системи передачі інформації та управлінських рішень; недостатня організація системи внутрішнього контролю та, як наслідок, недотримання визначених рівнів доступу, недбале ставлення до збереження інформації, несвоєчасне виявлення фактів розголошення інформації та інші порушення [4].

Бальна методика визначення рівня ризику легалізації злочинних доходів комерційним банком передбачає визначення рівня ризику залежно від його критеріїв, що оцінюється в 3 бали (високий рівень ризику), 2 бали (середній рівень ризику), 1 бал (низький рівень ризику) (табл. 3). Усього бальна методика визначення рівня ризику легалізації злочинних доходів комерційним банком містить 15 показників ризику. Таким чином, загальна кількість балів визначається за формулою:

$$R_{\text{сфін}}(6) = R_1 + R_2 + R_3 + R_4 + R_5 + R_6 + R_7 + R_8 + R_9 + R_{10} + R_{11} + R_{12} + R_{13} + R_{14} + R_{15} \quad (2),$$

де $R_{\text{сфін}}(6)$ – сукупна оцінка ризику суб'єкта первинного фінансового моніторингу (банку);

R_{1-15} – оцінка кожного ризику за шкалою від 1 до 3.

Таблиця 3

Бальна методика визначення рівня ризику легалізації злочинних доходів комерційним банком

Ризик	Критерії ризику	Рівень ризику	Бальна оцінка
1	2	3	4
R₁			
Наявність фактів відмивання незаконних доходів через систему комерційного банку	Відмивання незаконних доходів здійснювалося внаслідок свідомих дій власників та/або управлінського персоналу, та/або відповідальних працівників	Високий	3
	Відмивання незаконних доходів здійснювалося внаслідок недостатнього контролю власниками, некомпетентності управлінського персоналу та/або відповідальних працівників	Середній	2
	Відсутність фактів відмивання незаконних доходів через систему комерційного банку	Низький	1
R₂			
Наявність фактів порушення комерційним банком законодавства з питань фінансового моніторингу	Наявність численних порушень законодавства з питань фінансового моніторингу, застосування контролюючим органом найвищих штрафних санкцій за попередній період	Високий	3
	Середній рівень порушень законодавства з питань фінансового моніторингу, застосування контролюючим органом штрафних санкцій за попередній період	Середній	2
	Відсутність порушень/несуттєві порушення законодавства з питань фінансового моніторингу, відсутність фактів застосування контролюючим органом штрафних санкцій за попередній період	Низький	1
R₃			
Частка клієнтів з високим рівнем ризику легалізації незаконних доходів	Частка клієнтів з високим та дуже високим рівнем ризику легалізації незаконних доходів становить 50 % і більше	Високий	3
	Частка клієнтів з високим та дуже високим рівнем ризику легалізації незаконних доходів становить від 10 до 50 %	Середній	2
	Частка клієнтів з високим та дуже високим рівнем ризику легалізації незаконних доходів складає менше 10 %	Низький	1
R₄			
Частка фінансових операцій, що зареєстровані за ознаками внутрішнього фінансового моніторингу, за якими прийнято рішення не надсилати інформацію до Держфінмоніторингу	Частка фінансових операцій, що зареєстровані за ознаками внутрішнього фінансового моніторингу, за якими прийнято рішення не надсилати інформацію до Держфінмоніторингу, складає 50 % і більше	Високий	3
	Частка фінансових операцій, що зареєстровані за ознаками внутрішнього фінансового моніторингу, за якими прийнято рішення не надсилати інформацію до Держфінмоніторингу, становить від 10 до 50 %	Середній	2
	Частка фінансових операцій, що зареєстровані за ознаками внутрішнього фінансового моніторингу, за якими прийнято рішення не надсилати інформацію до Держфінмоніторингу, становить менше 10 %	Низький	1
R₅			
Рівень зрілості служби фінансового моніторингу банку	Наявність переважної більшості з таких аспектів: - відсутність у відповідального працівника навичок (освіти, практичного досвіду) у сфері запобігання та протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом; - неуккомплектованість штату служби фінансового моніторингу або часта зміна персоналу протягом короткого проміжку часу; - застосування заходів впливу до банківської установи та її посадових осіб служби фінансового моніторингу з боку наглядових органів, у зв'язку з недотриманням вимог законодавства з питань фінансового моніторингу; - часті зміни керівництва служби фінансового моніторингу; - завантаження служби фінансового моніторингу банку непридатними функціями	Високий	3

<i>Продовження табл. 3</i>			
1	2	3	4
	Наявність окремих аспектів, що наведені у «високому» критерії цього ризику, які суттєво не впливають на якість функціонування служби фінансового моніторингу	Середній	2
	Відсутність аспектів, наведених у «високому» критерії цього ризику	Низький	1
R₆			
Частка фінансових операцій, що зареєстровані за ознаками обов'язкового фінансового моніторингу від загальної кількості фінансових операцій банку	Частка фінансових операцій, що зареєстровані за ознаками обов'язкового фінансового моніторингу, становить 50 % і більше	Високий	3
	Частка фінансових операцій, що зареєстровані за ознаками обов'язкового фінансового моніторингу, становить від 10 до 50 %	Середній	2
	Частка фінансових операцій, що зареєстровані за ознаками обов'язкового фінансового моніторингу, становить менше 10 %	Низький	1
R₇			
Частка порушень з питань фінансового моніторингу банку, виявлена службою внутрішнього аудиту банку, виявлена службою внутрішнього аудиту банку від загальної кількості порушень з питань фінансового моніторингу банку, які виявлені за результатами попередньої інспекційної перевірки НБУ	Частка порушень з питань фінансового моніторингу банку, виявлена службою внутрішнього аудиту банку від загальної кількості порушень з питань фінансового моніторингу банку, виявлених за результатами попередньої інспекційної перевірки НБУ, складає менше 30 %	Високий	3
	Частка порушень з питань фінансового моніторингу банку, що виявлена службою внутрішнього аудиту банку від загальної кількості порушень з питань фінансового моніторингу банку, які виявлені за результатами попередньої інспекційної перевірки НБУ, становить від 30 до 60 %	Середній	2
	Частка порушень з питань фінансового моніторингу банку, що виявлена службою внутрішнього аудиту банку від загальної кількості порушень з питань фінансового моніторингу банку, що виявлені за результатами попередньої інспекційної перевірки НБУ, становить понад 60 %	Низький	1
R₈			
Частка анульованих фінансових операцій до моменту надання інформації Держфінмоніторингу із загальної кількості фінансових операцій з ознаками обов'язкового або внутрішнього фінансового моніторингу	Частка анульованих фінансових операцій до моменту надання інформації Держфінмоніторингу становить 50 % і більше	Високий	3
	Частка анульованих фінансових операцій до моменту надання інформації Держфінмоніторингу становить від 10 до 50 %	Середній	2
	Частка анульованих фінансових операцій до моменту надання інформації Держфінмоніторингу становить менше 10 %	Низький	1
R₉			
Частка клієнтів банку, які є суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності у структурі клієнтів з високим рівнем ризику легалізації незаконних доходів	Частка клієнтів банку, які є суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності у загальній структурі клієнтів банку, становить 70 % і більше	Високий	3
	Частка клієнтів банку, які є суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності у загальній структурі клієнтів банку, становить від 30 до 70 %	Середній	2
	Частка клієнтів банку, які є суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності у загальній структурі клієнтів банку, – менше 30 %	Низький	1
R₁₀			
Стандартний ризик, що встановлений СПФМ Держфінмоніторингом	Високий рівень стандартного ризику СПФМ	Високий	3
	Середній рівень стандартного ризику СПФМ	Середній	2
	Низький рівень стандартного ризику СПФМ	Низький	1
R₁₁			
Відсутність внутрішніх документів банку з питань фінансового моніторингу	Відсутність значної частини або повна відсутність внутрішніх документів банку з питань фінансового моніторингу	Високий	3
	Наявність недоліків у внутрішніх документах банку з питань фінансового моніторингу, їх невідповідність вимогам чинного законодавства	Середній	2
	Поодинокі недоліки у внутрішніх документах банку з питань фінансового моніторингу, що легко виправляються	Низький	1

Закінчення табл. 3

1	2	3	4
<i>R₁₂</i>			
Недостовірність поданої до Держфінмоніторингу та/або НБУ інформації з питань фінансового моніторингу	Численні факти подання недостовірної інформації з питань фінансового моніторингу Держфінмоніторингу та/або НБУ	Високий	3
	Поодинокі випадки надання недостовірної інформації з питань фінансового моніторингу Держфінмоніторингу та/або НБУ з технічних причин	Середній	2
	Відсутність таких фактів	Низький	1
<i>R₁₃</i>			
Недостокнала система управління ризиками легалізації незаконних доходів	Недостокнала методичне забезпечення оцінки ризиків легалізації незаконних доходів, що є наслідком недостоквної оцінки рівня ризику легалізації незаконних доходів, прийняття банком дуже високих ризиків і невиконання рекомендацій НБУ та служби внутрішнього аудиту щодо мінімізації ризиків легалізації незаконних доходів	Високий	3
	Неповне виконання рекомендацій НБУ та служби внутрішнього аудиту щодо мінімізації ризиків легалізації незаконних доходів	Середній	2
	Відсутність фактів, що наведені у «високому» та «середньому» критеріях цього ризику	Низький	1
<i>R₁₄</i>			
Частка операцій банку, що пов'язані зі здійсненням зовнішньоекономічної діяльності у загальній структурі операцій банку	Частка операцій банку, що пов'язані зі здійсненням зовнішньоекономічної діяльності у загальній структурі операцій банку, становить 50 % і більше	Високий	3
	Частка операцій банку, що пов'язані зі здійсненням зовнішньоекономічної діяльності у загальній структурі операцій банку, становить від 10 до 50 %	Середній	2
	Частка операцій банку, що пов'язані зі здійсненням зовнішньоекономічної діяльності у загальній структурі операцій банку, – менше 10 %	Низький	1
<i>R₁₅</i>			
Частка клієнтів банку, які є суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності у загальній структурі клієнтів банку	Частка клієнтів банку, що є суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності у загальній структурі клієнтів банку, становить 50 % і більше	Високий	3
	Частка клієнтів банку, які є суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності у загальній структурі клієнтів банку, становить від 10 до 50 %	Середній	2
	Частка клієнтів банку, які є суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності у загальній структурі клієнтів банку, – менше 10 %	Низький	1

Запропонована бальна методика визначення рівня ризику легалізації злочинних доходів комерційним банком може бути використана: 1) комерційним банком з метою визначення ефективності системи управління ризиками легалізації незаконних доходів; 2) комерційним банком для потреб визначення комплексного ризику легалізації незаконних доходів конкретної фінансової операції; 3) Національним банком з метою визначення періодичності перевірок комерційного банку з питань фінансового моніторингу.

Однак для трансформації бальної оцінки в рівень ризику необхідно розрахувати її максимальне та мінімальне значення і визначити довірчий інтервал. Зокрема, максимальна оцінка буде становити 45 балів (15 x 3), тобто рівень ризику буде дуже високий і складатиме 100 %. Мінімальна оцінка становитиме 15 балів (15 x 1), тобто низький рівень ризику, що відповідає ймовірності його реалізації – 0 %. Тоді квартиль складатиме: $(45 - 15) / 4 = 7,5$ балів або 25 %. Отже, трансформація бальної оцінки у рівень ризику легалізації злочинних доходів комерційним банком буде здійснюватися таким чином (табл. 4):

Таблиця 4

Взаємозалежність між бальною оцінкою, рівнем ризику легалізації злочинних доходів комерційним банком і рекомендованою періодичністю проведення перевірок НБУ з питань фінансового моніторингу

Бальна оцінка ризику легалізації злочинних доходів комерційним банком	Ймовірність реалізації ризику легалізації злочинних доходів комерційним банком, %	Рівень ризику легалізації злочинних доходів комерційним банком	Рекомендована періодичність перевірок Нацбанком з питань фінансового моніторингу
15–22	0–25	Низький	Один раз на три роки
23–30	26–50	Середній	Один раз на два роки
31–37	51–75	Високий	Один раз на рік
38–45	75–100	Дуже високий	Один раз на півроку

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, зважаючи на потреби підвищення ефективності фінансового моніторингу з метою попередження відмивання незаконних доходів, міжнародні організації рекомендують застосовувати ризико-орієнтований підхід. На сьогодні чинним законодавством встановлено необхідність оцінки ризику клієнтів суб'єктів первинного фінансового моніторингу за такими критеріями, як: за типом клієнта, за ризиком фінансової послуги та за географічним ризиком. Автором об'єднано необхідність та важливість визначення рівня ризику легалізації злочинних доходів суб'єктів первинного фінансового моніторингу, оскільки вони можуть як безпосередньо проводити фінансові операції з легалізації незаконних доходів, так і сприяти їх проведенню внаслідок умисних дій чи недостатньої компетентності працівників, відповідальних за проведення внутрішнього фінансового моніторингу. У дослідженні розроблено бальну методику визначення рівня ризику легалізації злочинних доходів комерційного банку, що має низку переваг, порівняно з існуючими, зокрема: дає достатньо достовірну оцінку, поєднує врахування кількісних та якісних показників, є простою, зрозумілою і зручною для використання. Запропонована бальна методика визначення рівня ризику легалізації злочинних доходів комерційним банком може бути використана як комерційним банком з метою визначення ефективності системи управління ризиками легалізації незаконних доходів чи для потреб визначення комплексного ризику легалізації незаконних доходів конкретної фінансової операції, так і Національним банком з метою визначення періодичності перевірок комерційного банку з питань фінансового моніторингу. Наступні дослідження варто присвятити розробці методики оцінки рівня ризику легалізації незаконних доходів клієнтів суб'єктів первинного фінансового моніторингу.

Список використаної літератури:

1. *Бережний О.М.* Оцінка та управління ризиком використання послуг для легалізації кримінальних доходів або фінансування тероризму в комерційному банку : монографія / *О.М. Бережний*. – Суми : ДВНЗ УАБС НБУ, 2010. – 114 с.
2. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 14.10.2014 р., 1702-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1702-18>.
3. Наказ Держфінмоніторингу України «Про затвердження Критеріїв ризику легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму» від 03.08.2010 р., 126 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0909-10>.
4. Наказ Держфінмоніторингу України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо управління ризиками банку у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму, пов'язаними з персоналом», від 25 березня 2009 р., 37 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sdfm.gov.ua/content/file/Site_docs/2009/2703.09/kadry.htm.

5. Постанова НБУ «Про затвердження Положення про здійснення банками фінансового моніторингу» від 26.06.2015 р., 417 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0417500-15/page>.
6. Річний звіт Держфінмоніторингу за 2014 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sdfm.gov.ua/content/file/Site_docs/2015/20150223/zvit_2014.pdf.
7. Смагло О.В. Удосконалення системи оцінювання ризиків легалізації злочинних доходів при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності / О.В. Смагло // Теорія та методологія бухгалтерського обліку, контролю і аналізу : Міжнар. зб. наук. пр. / Серія : Бухгалтерський облік, контроль і аналіз. – Вип. 2 (32). – Житомир : ЖДТУ, 2015.
8. Стратегічні пріоритети детінізації економіки України у системі економічної безпеки: макро- та мікрівимір : монографія / за ред. О.В. Черевка. – Черкаси : ПП Чабаненко Ю.А., 2014. – 442 с.

СМАГЛО Ольга Володимирівна – аспірант кафедри економіки Житомирського державного технологічного університету.

Наукові інтереси:

– розвиток системи фінансового моніторингу зовнішньоекономічної діяльності.

E-mail: Petruk@ztu.edu.ua.

Стаття надійшла до редакції 23.09.2015.